

GÄSTGIVERI OCH SKJUTSVÄSENDE

*Avsnitt ur Ernst Moritz Arndts »Reise durch Schweden im Jahr 1804»
(Berlin 1806)*

Översättning och förord av Sven Carlin

ERNST MORITZ ARNDT

När det svenska postverket invättades och postbönder ålades att vidarebefordra posten till nästa posthemman enligt stafettmetoden, så var en av huvudanledningarna kravet att befria allmogen från missbruk av den rätt till fri skjuts och förplägnad som sedan gammalt tillkommit kungens kurirer. Våldgästning påtalas redan på 1200-talet och Gustav Vasa nödgades 1538 föreskriva att de som hade rätt till friskjuts skulle bevisa detta med ett särskilt tecken på bröstet, ett postvapen. Att missbruket inte avstyrades härigenom framgår av att postvapnets utseende ändrades i ofta återkommande förordningar, år 1595 föreskrevs bl a hur vapnets utförande skulle ange det antal hästar kuriren kunde fordra.

Bland de reformer som Karl XII genomförde i början av sitt sista levnadsår — och som upphävdes omedelbart efter hans död — fanns också sammanslagningen av postväsendet och gästgiverirörelsen. I belysning av senare tidars utveckling kan man ha skäl att förmoda att denna samordning av trafik och postbefordran skulle kunnat främja både postföringen och den diligensrörelse som nu fördröjdes mer än hundra år.

Såväl skjutsväsendet som gästgiverirörelsen har sålunda ett intresse för postväsendets tillkomst och utveckling i vårt land. Skjutsväsendet kvarstod till tjänst för resenärer och för sådan statlig post som krävde kurirer, men hade fått en välbehövlig avlastning genom postbondeinstitutionen. Gästgiverirörelsen var sedan mitten av 1600-talet förknippad med skjutsväsendet och kunde rimligen vid en sammanslagning med postväsendet ha betytt en mobilisering av landsbygdens alla resurser för en total trafikapparat. Hur en samtida såg på dessa förhållanden ger oss en riktigare bild av verkligheten än ett studium av alla föreskrifter och förordningar.

En europeisk resenär med resvana från många länder var Ernst Moritz Arndt (1769—1860). Han var född på det då svenska Rügen och hade under flera år gjort resor i Tyskland, Österrike, Italien, Frankrike och Belgien. Därefter hade han utnämnts till docent i historia och blev sedan professor. Arndt hade väckt stor uppmärksamhet med sin skrift om de sociala missförhållandena i Sveriges tyska besittningar. Åren 1803—1804 företog han sin första resa till Sverige med rekommendationsbrev bl a från Thorild till Gjörwell. Goda kontakter gav honom inblick i de svenska förhållanden som han skildrar i sin »Reise durch Schweden», varur följande avsnitt om skjutsväsendet är hämtat.

Efter preussarnas nederlag vid Jena nödgades Arndt fly undan Napoleon till Sverige. Han var under tre år verksam i Stockholm, bl a med att översätta svensk lag för Pommerns räkning. 1810 återfick han sin professur i Greifswald men lämnade den snart för att på begäran av statsmannen, friherre Karl vom und zum Stein (1757—1831) resa till Peters-

Ernst Moritz Arndt och vom Stein.

burg och därefter följa denne på flera utlandsresor. 1818 blev Arndt professor i Bonn men återupptog efter ett par år sin patriotiska väckelsestrid. Han återinsattes i ämbetet 1840 och blev 1848 medlem av nationalförsamlingen i Frankfurt am Main.

Arndt såg den svenska bondestammen som ett ideal, som han åberopade i sin kamp för att avskaffa livegenskapen i Pommern. När detta slutligen skedde 1806 var det som en följd av hans direkta påverkan. Han utgav i Sverige den tyskspråkiga officiella tidningen »Der nordische Kontrolleur» och agiterade i samarbete med vom Stein mot Napoleon med flygskrifter och dikter.

»Reise durch Schweden» ger uttryck för Arndts stora beundran för Sverige och dess folk. Hans sakliga framställning grundar sig också på egna erfarenheter och faktiska uppgifter och ger därför en värdefull bild av förhållandena i vårt land. Som svenskättling förstod han dessutom vårt språk.

I några fall har beträffande tidstypiska uttryck en jämförelse kunnat göras med J. M. Stiernstolpes översättning från 1807, som dock inte omfattar hela det avsnitt som återges här.

Översättaren

Postal vapenbricka från slutet av 1600-talet.

Till läsaren

Här, kära läsare, har Du några små brottsstycken av dagboken från min resa genom Sverige, som en gång kommer att höra till min ålderdoms lyckligaste minnen. Bli inte förvånad om jag berättar något utförligt både om människor och ting och om naturen. Jag vill gärna i vad på mig ankommer hjälpa till att avliva många felaktiga och ovärdiga föreställningar, som man har om det vackra landet och det duktiga folket. Fråga mig inte varför jag utelämnar många saker som Du skulle vilja höra, och om vilka Du menar att jag skulle kunna berika Ditt vetande. Till en sådan fråga har Du ingen rätt, ty att tala som jag vill eller tiga är min sak. Om Du här och där finner något som Du inte tidigare vetat eller trott om Sverige, så tro inte att jag ljuger eller smickrar; men ett fel har jag, som jag gärna hade velat avvara, felet att göra misstag. Jag tillstår gärna att sådana kan förekomma, på det att mina synder må förlåtas mig. Så lev väl och gläd Dig med mig när Du kan.

Jag befinner mig alltså i Sverige. Hur jag på hösten 1803 for genom landet och kom till Stockholm och vad jag där uträttat, skall jag inte berätta om här. Innan jag börjar min långa färd vill jag först berätta om hur man reser i Sverige och ge en kort redogörelse för hela inrättningen för befordran av resande och post. Vad jag har läst av tyska och andra resande härom har bara gett mig ett högst förvirrat begrepp om saken. Dels förstår de ofta ingenting av språket utan förlitar sig på ett magert förstånd eller på vad de hört berättas, dels tillåter de sig uppenbara miss tydningar och elaka smädelser såsom den förnämde Acerbi¹ som tillfogat alla utlänningar i Sverige mycken skada; dels utgår de också från förutfattade meningar och fördomar och kommer med omogna förslag som inte passar för svenskarna och deras klimat. Man kan inte resa på samma sätt i trakten av Torneå som i Rom, eller längs Indalsälven på samma sätt som utmed Seine, även om man i Stockholm reser bättre än i Rom och utmed Göta älv bättre än kring Seine och Rhen.

Det finns i Sverige inga åkande poster som utomlands, utan blott ridande eller på sin höjd lätta farande brevposter med en häst. Man måste

---

¹ Giuseppe Acerbi (1773—1846), italiensk reseskildrare. Företog åren 1798—99 en resa genom Sverige och Lappmarken till Nordkap. Hans reseskildring, som var mycket spridd på kontinenten, innehåller många ovederhäftiga uppgifter och hätska utfall mot svenskarna (Ö a).

alltså, när man reser, använda sig av vad man i andra länder kallar *extra-poster*.¹ Annat sätt att komma fram finns det inte här, detta sätt är emellertid inte dyrt i jämförelse med Europas övriga länder; inrättningen är dock något annorlunda och jag skall helt kort beskriva den.

Inrättningen heter *skjuts*, *skjutsning*. I stället för posthusen i andra länder finns i Sverige såväl i städerna som på landet liknande hus och gårdar, *gästgivargårdar*. Dessa har särskilda fri- och rättigheter, små fördelar i fråga om åkrar och ängar, andra att förtiga. I de folkrikare pro-

Gästgivargård. Akvarell av Fritz von Dardel (Foto Nordiska museet).

vinserna och utmed de största landsvägarna består de ofta av rätt anse-
liga byggnader som har flera tapetserade rum, speglar och sängar för logi;
för värdfolket, hästar och tjänstefolk finns mindre byggnader samt uthus,
lador och stall. Innehavaren av sådana hus kallas gästgivare. Honom
åligger det att sörja för resandenas fortskaffande och bekvämlighet, att
ta emot och betjäna trötta, sjuka och övernattande för billig betalning,
att tillhandahålla rum, säng, riklig mat, kort sagt att med hövlighet, rätt-
visa och billighet ta emot landsmän såväl som främlingar, vilken nation
de än må tillhöra. Han har vissa likheter med dem som man annars kallar

¹ Samtliga kursiveringar gjorda av översättaren.

Posthalter, men han håller ofta inga hästar, i varje fall endast några få. De svenska bönderna är de egentliga posthållarna, och här kommer jag till skillnaden mellan Sveriges och andra länders skjutsinrättning. Det finns nämligen till den resandes tjänst tre slags hästar: *hållhästar*, *gästgivarens hästar* och *reservhästar*. Dessa hästar nyttjas på följande sätt.

För varje gästgivargård har efter läge och normalt antal resande anslagits ett visst antal hästar för varje dygn. Dessa hästar kallar man hållhästar eller stationshästar. Vid bestämda tider infinner de sig vid gästgivargården och står till förfogande om det kommer några resande. Om inga sådana infinner sig, återvänder hästarna efter utgången av de 24 timmarna tillbaka hem, och andra kommer i deras ställe. De vanliga tiderna för avlösning är klockan 6 på kvällen, i några landskap klockan 12 på middagen. Dessa hållhästar kommer från kringliggande byar och har ofta en väg av 1 till 3, i några landskap ända till 4 och 5 mil.

Är hållhästarna upptagna inträder gästgivarens skyldighet att skjutsa med egna hästar, och om också dessa är utgångna, så kommer turen till reservhästarna. Dessa hästar är uttagna i de byar som ligger närmast intill gästgivargården och de måste alltid stå till förfogande när de kallas i tjänst av gästgivaren eller hans ställföreträdare. Dessa ställföreträdare, som finns på de egentliga gästgivargårdarna, kallas hållkarlar. De står de resande till tjänst och hjälp, de fördelar uppdrag och håller ordning mellan skjutsbönderna inbördes och mellan de resande och skjutsbönderna. *Skjutsbönder* heter nämligen de bönder eller bonddrängar och pojkar, som kommer med hästarna till gästgivargården.

Så länge håll- och gästgivarhästar finns, behöver resandena inte vänta någon minut längre än vad som erfordras för att spänna ifrån den ena och spänna för den andra hästen. Är dessa emellertid upptagna, så måste han vänta längre eller kortare tid, beroende på om de byar hästarna skall komma ifrån ligger nära eller längre bort. Det kan röra sig om en kvarts- eller halvtimme, i vissa provinser 2 à 3 timmar. I de mera befolkade landskapen och vid de stora landsvägarna behöver man sällan vänta över en timme på reservhästarna.

I södra och mellersta Sverige är stationerna eller posthållen från $3/4$ till 2, mera sällan $2\ 1/2$, högst $2\ 3/4$ svenska mil, i de norra delarna och i Finland på några ställen 4 till 5 mil. För att inte den resande skall kunna bli bedragen av gästgivaren eller hållkarlen, finns goda *ordningsregler*. I många landskap finns vid varje posthåll särskilda tavlor med uppgift om antalet mil och avgiften för varje häst, om broavgifter o s v. Länskansliet har upprättat en tryckt dagbok, vanligen med ett förord, där gästgivarernas, skjutsböndernas och de resandes ömsesidiga rättigheter och skyldigheter finns att läsa. Antalet hästar och stationer till vilka skjutsning

sker och avståndet dit anges där. Under särskilda rubriker antecknas tider för ankomst och avresa, antal hästar och vad slags hästar resanden får. En annan kolumn är avsedd för klagomål över skjutsbonden, hans åkdon och hästar, över gästgivare och hållkarlar. På den resandes begäran måste gästgivaren attestera dessa uppgifter och bekräfta dem med sin namnunderskrift. På detta sätt kan gästgivaren inte göra sig skyldig till så mycket underslev och varje resande kan se om alla hållhästarna är upptagna eller om sådana fortfarande finns tillgängliga. Datum föres för avlösningsperiod. Kommer den nya dagens hållhästar klockan 6 på kvällen den 20 juni, så skriver jag den 21 juni i dagboken om jag avreser med första hållhästen.

Den förste man möter när man kommer in på en gästgivargård, är hållkarlen. Han eller hans ställföreträdare kommer med dagboken. Man ser igenom den, meddelar honom sina önskemål och han ger sig iväg för att hjälpa till med att skaffa fram hållhästar eller för att beställa reservhästar, eller också skyndar han att låta värma upp ett rum, att ställa i ordning en säng, han hjälper till med att bära in och packa upp koffertar och tillhörigheter. Är han ovillig eller är han eller skjutsbonden ohövlighet mot resandena, så får de enligt lagen plikta hårt för det. Bryter han mot lagen eller gästgivarordningen, så straffas han med 6 par spö och 50 daler silvermynt i böter. Straffet utmättes väl inte alltid så noga, det beror mycket på hur sträng landshövdingen är. Han svarar för polisväsendet i landskapet.

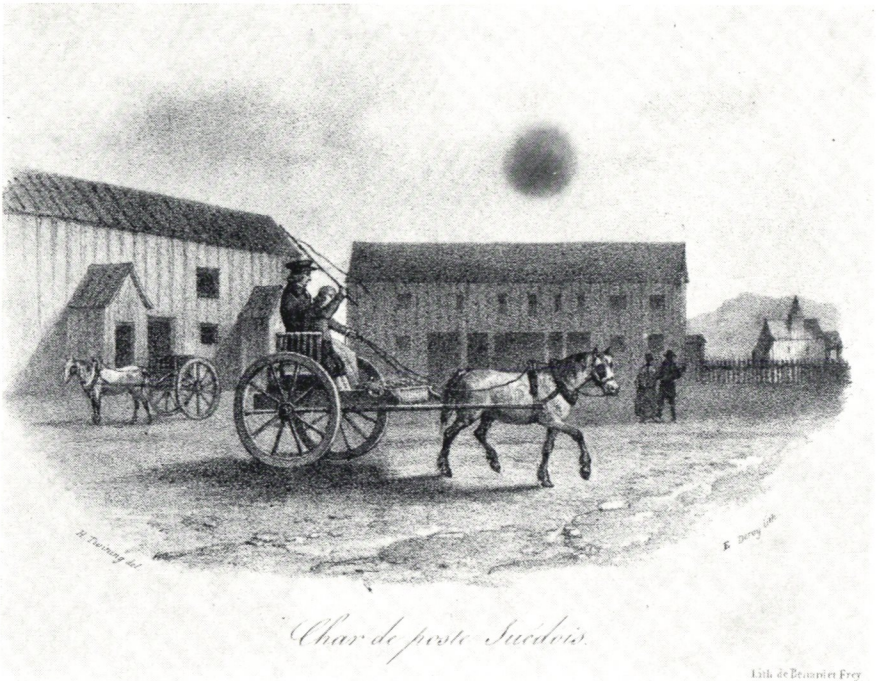
Enligt lagen är gästgivaren skyldig att tillhandahålla och ha i beredskap allt vad som vanligen fordras för resandenas och hästarnas behov efter en taxa som upprättas i länskansliet och som vanligen är anslagen i resanderummens förstuga. Hö och halm, havre och bröd, mjölk och öl, kött, smör och ost, husrum och sängplats finns där upptaget till en viss taxa. Tyvärr finner man gästgivargårdar, även vid de mera trafikerade vägarna, där många förnödenheter är dåliga eller helt saknas. Några menar att detta beror på att taxan är så låg, att möda och kostnad för anskaffning och förvaring knappt betalas, än mindre tillredning och upppassning, och kanske har de inte helt orätt. För främlingar, som inte känner till saken, är detta svårast, medan invånarna, som ofta har rest i trakten har betecknat de goda ställena med en lycklig stjärna och vet på förhand var de kan få bekvämt och prydligt nattlogi och rikliga måltider. För främlingar kan, åtminstone under de kallare årstiderna, tillrådas att alltid förse sig med matsäck och dryck.

Jag har sovit och ätit på mången gästgivargård, där jag mött renlighet, hövlighet och god traktering. Mången främling gör landet uppenbar orättvisa. Visserligen kan man inte vänta sig att allt skall vara som på tavernor

och hotell på vägarna omkring London och Paris, men det är lika bra och ofta mycket bättre än på de flesta stationer i Nordtyskland och Mellantyskland, på många i Italien och i Nordfrankrike.

Endast den oförskämde kan klaga över vägarna och över skjutsens långsamhet. På det hela taget *finns inte bättre vägar i något land i Europa* och ingen postiljon far snabbare än de svenska skjutsbönderna, det skulle i så fall vara i England eller här och där i Ryssland. Emellanåt kan dock resan gå långsamt, men då är resanden själv skuld därtill, om han t ex för med sig egen vagn, som inte passar för de svenska backiga vägarna, där det hela tiden går upp och ned, eller som är för tung för små bondhästar. Sådan olägenhet utsätts man för i varje land, och därefter måste man inrätta sig innan man anträder en resa.

Varje gästgivare är skyldig att hålla större och mindre vagnar för en, två eller tre hästar, kärror, slädar, seldon och sadlar. Några skjutsbönder medför också sådana. Vill de resande betjäna sig av dessa, så betalar de därför en lindrig avgift på varje håll. Den som kommer utan eget fordon och inte har tillfälle eller pengar att köpa sådant i Sverige måste använda

Svensk postkärva från omkring 1800.

vad skjutsbonden kan tillhandahålla. Han får förlita sig på en god naturlig sits eller en konstgjord sådan, ty ett bättre medel mot hypokondri¹ kan omöjligt finnas än dessa trånga bondvagnar med små hjul, som gör att man även på de förträffliga svenska vägarna känner smärta vid varje liten sten, varje språng som hästen gör. Bäst gör man i att vid ankomsten till Sverige köpa ett eget fordon, som passar för vägar och hästar, eller att i förväg beställa ett sådant på landstigningsorten. Karosser, schäser, berlinervagnar, kabrioletter och allt vad namn vagnarna må ha, är alla *lätt byggda* med *låga hjul* för att inte svängningar och fall i branta backar skall bli för stora för hästarna. I stället för den enkla tistelstång man använder i jämnare länder har man här merendels skaklar, emellan vilka en häst går för att styra vagnen. Med sådana vagnar går det säkert och fort, och man reser på en timme en svensk mil, som är lika med en och en halv tysk mil. Detta gäller för hela Sverige med undantag för de årstider, då snö, töväder eller störtregn kan göra även de bästa vägar ofarbara. Endast några landskap, t ex Skåne, Halland, Västergötland och Finland har till och från dåliga vägar som liknar de tyska.

Enligt lagen får en person med ett lätt tvåhjuligt åkdon skjutas genom hela Sverige med en häst och medföra ett helt skeppund. Ja, två personer med litet bagage, var och en med en liten koffert eller kappsäck, behöver inte ta mer än en häst. Efter två hästar får jag lasta två personer och två skeppund bagage och så vidare. Efter förhållande till vagn och personer tar man 3 till 4 hästar, och då går det alltid i trav. Mer har jag sällan sett framför en vagn om den inte varit ovanligt stor eller att det skett för statens skull.

Vill man resa snabbt, så skickar man från håll till håll ett meddelande (förbudsedel), varpå man för varje håll skriver timme för ankomst och hur många hästar man behöver, så att allt är förberett vid ankomsten och man slipper vänta för att hästarna är utgångna. Detta kan man göra på ett ekonomiskt fördelaktigt sätt. Jag gjorde det själv förliden höst. Man lastar sin koffert och packning på en bondkärra, förspänd med en häst, och skickar den 8 till 10 timmar före avresan med förbudsedeln från håll till håll tills sedeln och bagaget gör halt där man har beställt nattkvarter, kvällsmat, ett varmt rum och mera sådant. Troget överlämnas dessa saker vid varje håll av en skjutsbonde till nästa och man kan vara säker på att finna allt oskadat på den plats där man bestämt sig för att övernatta. För det fordon som man själv reser med behöver man då, om man reser med flera personer, en häst mindre och resan går på detta sätt fortare och lättare.

¹ »Sjukligt stegrad uppmärksamhet på egna hälsotillståndet». (Ö a).

Har man mycket bråttom och vill resa dag och natt, så kan man de goda årstiderna och på de vanliga vägarna och om förbud alltid är i förväg, på 24 timmar tillryggalägga väl 24 svenska eller ungeför 36 tyska mil. Vill man vila över natten, så gör man ändå på ett *dygn* som svenskarna säger (24 timmar) 15 svenska mil, sover sina 6 timmar, intar bekvämt kvälls- och morgonmål och man äter i förbigående så mycket som man vill eller kan. Om vilket land kan något bättre sägas?

Men även om man låter slumpen råda och emellanåt måste vänta på reservhästar, så går det lika fort som i de flesta länder med Extrapost. Man färdas de inte alltför korta dagarna av året sina 8 till 12 mil, sover, klär och sköter om sig som vanligt. Jag kan vittna om detta, ty jag har rest ett halvt år på detta sätt och då har jag inte bara skyndat genom landet utan också sett mig om och haft tillfälle att träffa personer genom vilka man får möjlighet att se och höra något.

Inte på grund av någon föreskrift utan genom en inrotad sedvänja, som bönderna och andra som följer med hästarna godtar, tar den resande antingen själv tygeln eller ger den åt sin kusk eller betjänt. Finns plats för skjutsbonden så sitter han upp bredvid den körande eller bakpå, i annat fall löper han sina en och en halv till två mil bakefter. Ibland kan han ta sig fram till posthållet med andra lägenheter eller han kan få tillbaka sina hästar med en annan skjutsbonde. Överhuvudtaget far svenskarna fort och hästarna är vana därvid. Men emellanåt när jag såg någon köra en mil på en halv eller 3/4 timme och de arma kreaturen spändes ifrån täckta med skum och häftigt flåsande, så fördömde jag i mitt sinne körkarlens självrådighet och kände medlidande med djuren och deras ägare. Visserligen finns också lagar om gottgörelse för sådana fall då djuren drivs för hårt eller om de störtar, men undersökningen är ofta vidlyftig och kostsam. Hur ofta kan man direkt på platsen säga om hästen har drivits till skada eller inte, och om klagomål kommer senare, var finner man då den resande? Jag påstår att många kör så, även om vår nuvarande konungs goda exempel och hans uttryckliga befallning något har hejdat denna vilda framfart. Skjutsbönderna ser alltid med tillfredsställelse att en främling får deras bästa hästar i sin hand, eftersom de av erfarenhet vet att svenskarna, som är bortskämda av skjutsarnas vanliga hastighet, far hårdare fram. För övrigt är de svenska hästarna snabba och uthålliga som travare, och har en andning som man ofta förgäves söker hos många starkare och större tyska hästar. Endast under våren, efter en lång vinter med dålig gräsväxt, torde en resande någon gång ha anledning att klaga över utmattade hästar.

Man betalar nu, sedan sommaren 1803, 12 skilling Riksgäld milen för hästen, eller ungefär 6 Groschen preussiskt mynt. I städerna är det an-

norlunda. I några städer finns nämligen hållhästar, för vilka betalas som på landet. Är de utgångna så kommer gästgivarens hästar och för dem betalar man hälften mer än på landet, nämligen 18 skilling. Däremot betalas vanligen dubbelt för reserverna i städerna, nämligen 24 skilling för milen. I många städer finns varken hållhästar eller gästgivarhästar, och då är alltså 12 Groschen (24 skilling) den vanliga taxan. Också på flera stationer närmast intill huvudstaden, för vilka annars mängden av resande skulle vara betungande, har man medgett en höjning av de vanliga skjutspengarna om hållhästarna är utgångna, såsom i Rotebro, Barkarby, Fittja, Ensta och Länna.

Skjutspengar är allt vad som med rätt kan avfordras den resande. Man är inte skyldig att ge drickspengar. Varken hållkarlen eller skjutsbonden får fordra sådana. Om de likväl, emot lagen, gör detta, så beror det på var och en om eller vad han vill ge. För ett par styver, en eller två skillingar bockar det goda folket djupt och synes ej veta hur de skall tacka tillräckligt. Den som känner till sachsiska, franska och hannoverska postiljoner, dessa plumpa, omätliga, som när de får 8 till 12 Groschen över taxan i drickspengar likväl inte är nöjda, den som i likhet med mig har begagnat alla sorters fordon, egna ben, hästar, vagnar och skepp och som har fått tvista och slåss med mångahanda skjutskarlar, färjkarlar, matrosor och andra, han måste på det högsta berömma den godhet och trofasthet som han möter överallt här i landet. Det kan inte förnekas, att hållkarlar och skjutsbönder på de mera frekventerade vägarna någon gång blir bortskämda, och jag skall även ge exempel härpå, men den som är van vid lurendrejeri och grovheter från andra länder, där man ofta lika dumt som löjligt tycks vilja förväxla Sverige med Island och Spetsbergen, han kan inte klaga här. Den främling, som utan att känna språket reser från Ystad eller Helsingborg till Stockholm och avsiktligt blir uppskörtad på mer än två riksdaler, han kan klaga över stor otur. Detta kan ske på sådant sätt, att hållkarlen eller skjutsbonden uppger hållet till en fjärdedels eller halv mil längre än det verkligen är, och tar betalt därefter — ett sällsynt oskick — eller i städerna, där visserligen bovstreck frodas, låter hållkarlen den oerfarne resanden betala hållhästar dubbelt som för reservhästar. Båda fallen har jag varit med om, och det har andra också, men de är likväl ytterst sällsynta. I allmänhet kan man här räkna med ärliga människor, och för ett par styver finner man dem mycket hjälpsammare än i de flesta länder, och kan väl människor önska sig något angenämare bland människor?

Detta är ungefär det huvudsakliga beträffande den svenska skjutsinrättningen. I de flesta landskap och på huvudvägarna finns hållhästar, i några län, t ex Kalmar län, i Blekinge, en del av Skåne och i de norra delarna

av landet, i trakter där endast få människor reser, finns endast reservhästar. Vid många stationer finns heller ingen bestämd gästgivargård, utan skjutsen går i tur mellan grannarna i byn. I de mera avlägsna och ödsliga delarna av de norra landskapen, där byarna och tom gårdarna ligger långt ifrån varandra, saknar man också denna inrättning, och man får då vända sig till länsmannen eller andra företrädare för bönderna eller till bönderna själva, och man kan väl då få vänta något, men man befinner sig aldrig i förlägenhet om skjuts. På det hela taget har inget folk så stor kärlek och aktning för lagar som de känner till, som det svenska, inget har heller mer aktning för mänskliga lagar, för redlighet och hjälpsamhet. Ju längre från de stora städerna och ju längre från fördärvets tummelplatser, desto vänligare och tjänstaktigare människor finner man och desto muntrare går resan.

Landsvägarna underhålls över huvud taget på det förträffligaste, och milstolpar, snöplogning och broar, allt är i den bästa ordning. Utom de stora härvägarna, som mestadels är att likna vid andra länders bästa Chaussées, finns det bland de vanliga vägarna sk tings- och sockenvägar, som leder till tingsplatser och till kyrkan, och de är bättre och något bredare anlagda och underhålls bättre än de vanliga kommunikationsvägarna.

Till slut ännu något om hur skjutsinrättningen uppstått och utvecklats. Redan i äldsta tider var den svenske bonden gästgivare och skjutsbonde åt resandena genom den medfödda redlighet och gästfrihet, som sedan gammalt har kännetecknat de nordiska nationerna. Han tog emot, förplägade och ledsagade de främmande. Dessa var emellertid sannolikt inte så många, och kom heller inte med sådan packning och yppighet som i senare tider. Det fanns inga stora landsvägar, ingen utbredd handel, inga säterier, slott eller städer. Till fots eller i sadel tog man sig fram på obanade gångstigar. Man vet att både drottningar och prinsessor ännu på 1100- och 1200-talen just på grund av de dåliga vägarna måste rida i många landskap. Allt måste bli annorlunda några århundraden efter kristendomens införande och med det då förändrade tillståndet för land och folk. Förutom att så många nya bördor lades på folket så kom också så många fler möjligheter och anledningar till resor. Skjutsningen blev alltmer betungande efter hand som man fick fler herrar och stormän i riket. Av det som var fromma seder blev pressande övermod, i det att de resande tog böndernas godhet som naturlig skyldighet, och tog in hos dem med hästar och folk och nyttjade deras egendom efter gottfinnande. Detta övermod kallade man *våldgästning*. Den första inskränkningen härav skall ha bestämts av Birger Jarl under 1200-talet men ha fullbordats av hans son Magnus Ladulås år 1285. Han förbjöd denna friskjutsning i privatärenden och ville inte veta av att bönderna betungades utan ersättning. Tillsynsmän förordnades på

de allmänna landsvägarna med uppgift att hänvisa de resande till de gårdar, där skjuts och härbärke fanns att få mot betalning, för att inte några alltid skulle betungas av de resande medan andra kunde undkomma helt. Men när kungen reste genom landet, så skulle han enligt lagen förplägas och skjutas genom samverkan av hela det distrikt han passerade. När biskopar, riksråd, riddare och vapenfolk reste i statsärenden eller på väg till riksdagen, så skulle de åtnjuta förplägnad för sig och i lag föreskrivet antal tjänare och hästar. Alla som hade kungens fribrev för skjutsning och kvarter, skulle av befolkningen förplägas och fortskaffas.

Detta var visserligen en lag, men hur skulle den tillämpas under de båda anarkistiska århundraden, som följde då magnater och höga andliga personer på bekostnad av befolkningen visste att befria sig från bördor och att vältra dem på befolkningens nackar? Det gick länge till på det

Postal vapenbricka från 1595 med kläppar som visar antalet hästar som fick rekvireras.

gamla sättet, om inte värre, och vid Kalmar recess 1483 ålades bönderna att lämna resande herrskap foder för 2 hästar gratis. Först på 1500-talet under Gustav I och hans efterföljare gjordes åter försök att utrota det gamla onda. I en förordning från 1561 föreskrevs att vid de stora vägarna skulle anläggas tavernor och värdshus. För förplägnad av människor och hästar fastställdes en *taxa*. Endast kungliga ämbetsmän skulle skjutas utan betalning.

Under de följande årtiondena förekommer ofta nya förordningar och förbud mot övervåld och missbruk. År 1577 utfärdades förbud mot att skjutsa någon som inte hade *kungligt postvapen* och adeln befalldes att omedelbart återställa postvapen som någon gång anförtroddes dem för kungligt uppdrag, och att inte behålla och bruka dem för egna angelägenheter. Också sägs, att många vagnbrev, som var tillverkade med det kungliga som förebild, användes för att bedra gemene man. År 1584 heter det: »Så lida de icke desto mindre orätt och övermod nu, mest från de förnämsta här i riket och av deras tjänare, så också från andra som köpmän, skrivare, fogdar, hovfolk och soldater som i sina egna angelägenheter resa hit och dit i riket». Också förordnades om anläggande av flera värdshus och en nya taxa fastställdes. »Och på det att nämnda gästgivare bättre skola kunna förvalta och upprätthålla sina befattningar, så vilja vi härmed nådigt unna och efterskänka alla årliga avgifter och andra bestämda och obestämda pålagor för de hemman de besitta, som är förfallna till betalning och från andra våra undersåtar kunna avfordras; också befria vi dem från pålagor, körningar och dagsverken, konskriptioner och andra små tjänstskyldigheter. Och för att våra trogna undersåtar skola bli försko-

Kunglig vapenbricka från 1835

nade från sådan olidlig skjutsning varmed de tills nu ha varit betungade, skola de i erkänsla till oss och kronan betala en daler, till att börja med för sin fattigdoms skull dock bara en halv daler.» Detta kallas i ediktet skäligt emedan adeln drev in vida större avgifter från sina bönder, som nu var befriade från skjutsning, nämligen 2 tunnor spannmål, en tunna saltad fisk, en centner smör m m. Åren 1593, 1595 och 1602 kommer nya klagomål och nya taxor och förbud mot missbruk av kungabrev och postvapen och pockande på bönderna från adelstjänare, köpmän, matroser och krigsfolk.

Överallt tycks det inte ha gått så fort med anläggning av gästgivargårdar och med hela inrättningen, ej heller med att vänja resandena vid lag och ordning. Man ser i Kungl. förordningar av 1604 och 1614 hur det gick till. Det heter: »Blir bonden utsatt för våld skall länsmannens 12 närmaste grannar såväl som hela socknen vara beredda med sina vapen när de få länsmannens bud, för att draga honom till hjälp, och infånga den som har tillåtit sig sådant våld och föra honom till närmaste slott eller fängelse. Likaså förbjuds de resande att låta sina hästar beta på ängarna utmed vägen såsom hittills, strängt straff utmäts för den som misshandlar länsmännen eller deras tjänare fjärdingsmännen». Att anlägga gästgivargårdar, inte längre från varandra än en till en och en halv mil, åligger härads hövdingen och häradsnämnden.

Till följd av Norrköpings riksdagsbeslut 1604 och kung Karl IX:s mandat skulle varje bonde, såväl den på halvt som helt hemman, och varje torpare årligen erlägga 2 mark till *skjutsfärdspengar* för att de, som i kronans angelägenheter kom till gästgivaren, där skulle kunna få förplägnad och foder till sina hästar. Adeln och deras tjänare skulle också betala vad de fick utfört av kronobönderna, och skjuts skulle betalas på sommaren med en styver, på hösten och vintern med en och en halv styver för milen. Vid Örebro riksdag 1614 och av de finska ständerna samma år klagas åter över obetald skjutsning och våld. Den gamla ordningen bekräftades åter 1615, dock skulle krigsfolk få gratis mat och öl när de drog förbi, likaså skjutsning för tross och sjuka. Taxan bestämdes till 4 öre milen för tjänstemän och för adeln, de andra skulle betala efter överenskommelse. På 1630-talet, under drottning Christina, förekommer åter nya klagomål och beslut, följderna av allt detta ser man i en förordning år 1658, som lyder således: »Om någon med våld fordrar och tillgriper något och gästgivaren och hans folk gör motstånd och någon blir ihjälslagen, så gäller liv för liv; blir det emellertid farliga sår, så förlöre förövaren vänster hand». Likaså stadgas straff för att »våldsamt jaga förbi» flera stationer med samma hästar om hästarna därigenom skadas. 1636 fastställdes priset per mil för varje häst till 5 öre silvermynt om sommaren

och vintern och till 7 öre på hösten och våren. Efter riksdagsbeslutet av 1642 blev varje skatte- och kronohemman fritt från s k kronoskjuts och förplägnad mot 3 daler och varje frälse mot 6 mark silvermynt i skjutsfärdspengar. Befrielsen gällde också körningar och transporter undantagandes för krigsfolk. I de landskap och distrikt där sådana pengar inte erlades skulle var och en som färdades med pass skjutsas. Befolkningen som bodde avsides i socknen eller häradet skulle på de vägar som landshövdingen bestämde ha hållhästar tillgängliga 2 dagar varje vecka. I drottning Christinas gästgivarordning från 1649 finns flera förordningar om vägar, milstolpar etc. I Sverige är priset för varje mil 6 öre silvermynt, i Finland och Norrland 4 öre. År 1651 fastställdes att friskjutsarna skulle upphöra även för kronan och dess befallningsmän. Slutligen stadgades 1664 att varje hemman skulle betala skjutsfärdspengar och från 1696 avskaffades friskjutsarna för krigsfolk, men en s k Durchtägsavgift skulle utgå, varifrån de mest betungade områdena vid huvudvägarna kunde få betalning för sina hästar.

Sedan en ordentlig hållskjutsinrättning kommit till stånd, först på de större men sedan också på de mindre vägarna, befriades gästgivarerna från olika pålagor, då de till en början helt ensamma hade att besörja hela skjutsningen med några reserver från de närmaste byarna som enda hjälp. Många klagade redan då, men hur skulle de numera kunna orka med dessa uppgifter då landet har tilltagit så oändligt i fråga om människor, kultur, kommunikationer och också i fråga om resandes antal?

Många patrioter har försökt uppskatta den skada, som skjutsinrättningen förorsakar. Bönderna måste skicka en eller två pojkar eller drängar 1, 2 eller 3 mil, och hålla med foder och mat. De skall avverka den långa vägen och komma tillbaka efter 24 timmar som de inte varit till nytta för bonden, och kanske så uttröttade att de för flera dagar, ja veckor är obrukbara för allt arbete, kanske fördärvade för alltid. Hur lång tid går då inte förlorad för bonden? Och då har man inte räknat med den osedlighet och liderlighet, som lätt sprider sig genom pojkarna då de med hästarna ligger på krogarna och utefter vägarna, och lätt kan utbreda sig till befolkningens oskyldiga kotor. Man har lagt fram många andra förslag till inrättningar, men också ogynnsamt inställda patrioter har försäkrat mig att det efter det dåvarande tillståndet i landet och för dess befolkning knappast fanns någon annan tänkbar anordning. Under Karl XII inrättades 1718 åkande poster men efter hans död upphävdes de åter. Ett liknande försök gjorde man i senare hälften av förra århundradet, men också det misslyckades. Så mycket kan man emellertid säga, att efter den jämförelsevis stora höjningen av skjutspengarna har också det övermodiga och onyttiga missbruket av inrättningen blivit allt mer sällsynt.

Jag har från ett tal som en riksdagsmedlem av adelsståndet höll år 1765 en beräkning av de kostnader som inrättningen skulle kosta riket och åkerbruket. Beräkningen är överdriven, men jag skall i alla fall redogöra för hans resultat. Han beräknar för hela riket — vilket också är för mycket — 3 000 gästgivargårdar, som vardera sysselsätter och undandrar 3 par hästar från lantbruksarbete. Den tid det skulle ta att beså åkrarna beräknar han till 3 dagar. Detta gör 27 000 par hästar. På varje par hästar räknar han en tunna säd eller 27 000 tunnor vårsädd, som antingen inte blir utsått eller försenat, och avkastningen därav beräknar han till vart sjätte korn i stället för vart tredje. Förlusten blir alltså 71 000 tunnor säd. Läger man därtill hälften så mycket höstsäd, så förlorar riket därigenom att bönderna är skjutshållare, över 100 000 tunnor säd när vädret inte är särskilt gynnsamt. Nu beräknar han härtill förlusten på fördärvade hästar och andra skador till lika mycket.

Måttligare är den beräkning som en annan motståndare till inrättningen med hållskjutsar gör i andra årgången av tidningen »Läsning i blandade ämnen». Han antar att det i Sverige och Finland finns 700 gästgivargårdar och räknar för var och en av dem med 6 håll- och reservhästar, dagligen alltså 4 200 hästar och årligen en miljon 533 000 skjutsar. Sedan kommer härtill den tid och det arbete som åtgår. Först kommer förberedelser av hästar och seldon, som inte kan användas på dagen om de skall inställas på kvällen, den andra dagen är skjutsen sysselsatt och den tredje dagen är karl och häst ofta uttröttade. De bönder som svarar för reservhästarna är inte mycket lyckligare lottade än hållbönderna, då de måste ta sina hästar från plojen och skördevaggen och lämna dem ifrån sig så snart en hållkarl begär det. Till slut kommer också denne patriot med många, ännu utförbara planer och förslag.

Antalet hästar som hålles i beredskap skiftar beroende på landskap och område. För Stockholm och många andra platser anslås dagligen för många gästgivargårdar 35 till 50 hästar, det minsta antalet hållhästar vid de större vägarna är 15 till 20. I Uppland liksom i flera andra landskap är det vanligt att ett helt hemman gör tjugofyra skjutsningar om året, och då varje skjutsfärd tar nästan två hela dagar, så åtgår en åttondel av året härtill. Tidigare hade frälsehemman endast halv skjutsplikt mot krono- och skattehemman, men nu har de lika skyldigheter, ävensom vid genommarscher och andra transporter, i krig som i fred.

Priset för skjutsning har efterhand höjts, men man måste tillstå att det verkligen ännu är mycket lindrigt. År 1649 kostade hästen 6 öre per mil och redan 1718 höjdes det till 8 styver.¹ Men först 1734 hade priset kom-

¹ Styver var under 1700-talet benämningen på ett silvermynt på 1 öre. Sedermera begagnades samma namn för sjättedelen av 1 sk b:ko. (Ö a).

mit upp till 8 öre silvermynt på landet och 16 i städerna, men då hade myntvärdet långt tidigare försämrats till hälften, så att man i själva verket betalade mindre i mitten av 1700-talet än i mitten av 1600-talet. Från 1757 fastställdes det till 12 styver på landet och 24 styver i städerna och 1786 höjdes det på bondeståndets förslag till 16 styver. Från 1789 var normen 8 skilling per häst, men då riksgäldskursen föll från år till år, så blev i verkligheten betalningen lägre för vart år till dess att värdet av riksgäldsmünt mot banko bestämdes vid Norrköpings riksdag och sedan skjutspengarna fastställdes sommaren 1803 till 8 skilling banko för milen på landet och till 16 skilling i städerna.

Brevposten har ingenting med hela denna skjutsinrättning att göra, och den står inte heller under landshövdingens och länsstyrelsens utan under kanslikollegii styrelse. För denna brevpost finns särskilda hemman antagna över hela riket. Mot skyldigheten att befordra brevposten till nästa station åtnjuter de vissa friheter, såsom befrielse från konskription, skjutsning, inkvartering och dagsverksskyldighet. Några får också pengar och annan gottgörelse på köpet.

Postiljonsbricka från 1800-talet.

Så är jag försedd med vägar, hästar, vagnar och skjutsbönder för resan. Men det viktigaste vid resor har jag glömt: pengarna. Och en sådan glömska blir inte ostraffad i något europeiskt land. I Sverige kurserar följande mynt: dukater, i bankosilvermynt riksdaler och skillingar, i koppar styver och rundstycken, alla dessa i banko- och riksgäldskurs, vidare banko- och riksgäldssedlar. Jag misstar mig inte om jag värderar en riksdaler banko till 1 Reichsthaler och mellan 12 och 13 Groschen preussiskt mynt. Banko- och riksgäldssedlar finns från 8 och 12 skilling till flera 100 riksdaler. Bankosedlar kurserar i hela landet jämsides med klingande mynt. Riksgäldssedlarna eller riksskuldsedlarna finns sedan senaste kriget och deras värde har vid förra riksdagen fastställts till en tredjedel under banko, så att en riksdaler i riksgäldssedlar är lika med 32 skilling banko. Styver (också öre) är nu det största kopparmyntet och sådana går det 4 på en skilling och rundstycken går 3 på styvern, alltså 12 på skillingen.

På resor är det förståndigt att i de större städerna förse sig med mindre sedlar och småmynt till växling och drickspengar för att slippa att få tillbaka sönderrivna och smutsiga sedlar, eftersom de mesta pengarna i många landskap och områden ligger förvarade i stora banko- eller riksgäldssedlar eller i hårda daler, som man inte gärna rör. Sedan kursen fastställdes vid senaste riksdagen tar de flesta människor hellre riksgäld än banko i betalning.

Utom dessa verkliga mynt och mynttecken har Sverige, som de flesta länder, chimäriska och inbillade mynt, som ofta sätter främlingen i förlägenhet genom olika namn och skiftande betydelse i olika landskap. Genom okunnighet i språket eller av glömska hör han riksdaler och daler och tror att han hör detsamma, och likväl är det mellan de båda samma skillnad som mellan 48 skillingar och 2 skillingar 8 rundstycken. Han hör talas om tunnor guld, om en miljon daler och daler silvermynt och han blir förvirrad, därför att han medför sitt eget lands begrepp. Vad hundratusen riksdaler eller en miljon riksdaler banko är, är väl klart, men inte vad en daler silvermynt, en daler, en mark är. Därför måste jag förklara det och jag börjar med de minsta.

8 rundstycken gör en mark, en daler dåligt mynt eller en daler koppar består av 2 skillingar 8 rundstycken; däremot är en daler silvermynt lika med 8 skillingar. Befolkningen räknar mestadels i daler eller daler kopparmynt med en sådan lätthet, att främlingen endast med stor övning kan följa med. För 12 skillingar säger han 4 1/2 daler, för 24 skillingar 9 daler, för en riksdaler säger han 18 daler. Tar man en daler silvermynt eller 8 skilling, så säger man sällan daler dåligt mynt, utan sätter silvermynt efter. Detta beror emellertid också på i vilket landskap man befinner sig. I Götaland räknar man mestadels i daler silvermynt och menar med daler alltid

8 skillingar. Detta måste den resande lära sig genom erfarenhet och lärdomen kostar honom ofta förlägenhet eller skada. För 16 skillingar säger man vanligen en plåt efter det numera inte brukliga kopparmyntet i plåtar.

Allt är färdigt, skjutsen är beställd, koffert och kappsäck är packade, släden hörs redan klinga. Reslusten klappar i bröstet och resan kan börja.